

Цуркан-Сайфуліна Ю. В.,
доктор юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права
Чернівецького юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»

АКСІОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВЛАДНОЇ ЗУМОВЛЕНОСТІ ПРАВА

AXIOLOGICAL PROBLEMS OF THE POWERFUL CONDITIONALITY OF LAW

Аксіологія права та держави – невід’ємна складова частина будь-яких сучасних філософсько-правових досліджень. Це зумовлюється як статусом аксіологічної проблематики в структурі філософії права, так і її релевантністю для більшості питань філософсько-правового характеру. Аксіологія права в цьому контексті розуміється як філософська концепція, напрям саме філософського усвідомлення проблем буття права.

Ключові слова: право, влада, сила, справедливість, примус.

Аксиология права и государства – составляющая любых современных философско-правовых исследований. Это обусловлено как статусом аксиологической проблематики в структуре философии права, так и ее релевантностью для большинства вопросов философско-правового характера. Аксиология права в этом контексте понимается как философская концепция, направление именно философского осознания проблем бытия права.

Ключевые слова: право, власть, сила, справедливость, принуждение.

The axiology of law and nation is an inalienable constituent of any modern philosophical and legal researches. This is due to status of the axiological issues in the structure of the philosophy of law and their relevance for the most of the questions of philosophical and legal character. Axiology of law in this context is understood as a philosophical concept and direction exactly on a philosophical awareness problem of the entity of law.

Key words: law, nation, power, justice, coercion.

Аксіологія права стоїть в одному ряду з іншими напрямками ціннісного пізнання: аксіологією культури, аксіологією політики, аксіологією мистецтва тощо. Центральним питанням будь-якої аксіології, втім, є виправдання, пошук значення, який зумовлює нашу тягу до справедливого, наше прагнення віддати перевагу впорядкованому перед хаотичним.

Аксіологія права якраз тісно пов’язана з його апологією, тобто виправданням. І довгий час аксіологія права розвивалася саме в такому руслі, як філософська система, яка пропонує зовнішні стосовно права (тобто позаюридичні: моральні, релігійні тощо) мотиви його виправдання. Можна зазначити, що за такого підходу відбувається певне звуження аксіологічної проблематики виключно до правових питань. Однак слід констатувати, що сьогодні більшою мірою, ніж раніше, актуалізуються філософські та загальнотеоретичні рефлексії проблем сучасної держави, а тому аксіологія держави починає оформлюватися в самостійну течію наукових розробок. Як справедливо зазначає С.А. Калінін, аксіологічна наповненість завжди властива будь-якому праву та будь-якій державі, а тому не можна залишати поза полем зору державознавчі аксіологічні концепції [5, с. 270].

Варто зауважити, що філософський варіант аксіології права, представлений кантіанством і неокантіанством у його баденському варіанті, базується на уявленнях про безумовну й апріорну цінність права, яка лежить за межами будь-якої певної причини. У цьому контексті констатується вузькість методологічного інструментарію аксіології права, яка цікавиться правом як таким і в своїх дослідженнях не прагне усвідомити внутрішню ціннісну структуру як

окремих правових феноменів, так і ціннісної наповненості правового життя. Це потребує доповнення аксіології права теоретичними конструкціями, що описують, передовсім, правове життя в усьому різноманітті його проявів, а тому презентують право не як ціле, але як цілісність, складеність, тобто специфічну інтегративну сферу, в якій виникають протиріччя, конфлікти, проблеми та кризи.

Тому показово, що питаннями ціннісної природи права займаються як філософи права, так і теоретики права, що наводить на думку про існування деякого спільного простору, «прикордонної зони» аксіологічного усвідомлення права, що концентрує в собі філософські концепції та теоретичні конструкції. При цьому підкреслюється, що саме на такому рівні можливе поєднання аксіології права та аксіології держави в одному методологічному полі, що в цьому контексті може іменуватися правовою аксіологією [3, с. 15], яка прагне осмислювати право і державу насамперед як систему цінностей-засобів, спрямованих на соціально та культурно детерміновану систему цінностей-цілей.

Дійсно, саме з позицій правової аксіології уможливується поєднання філософських, теоретичних і навіть галузевих наукових пошуків, сприйняття аксіосфери права та аксіосфери держави як цілісних, нерозривно пов’язаних феноменів. Водночас слід констатувати, що сьогодні розвиток правової аксіології концентрується здебільшого у філософсько-правовій сфері, що пов’язано з необхідністю вимальовування її методологічних та гносеологічних контурів.

Розвиток сучасних уявлень про право і політику як про дві сфери життя людини безпосередньо

пов'язаний з усвідомленням їх ціннісної характеристики. Ідеться не про те, крізь призму яких суджень та оцінок відбувається актуалізація права і політики, а про те, яким є зміст цих двох систем, які ідейні згустки вони несуть у собі. Незважаючи на те, що концептуально політична та правова аксіологія лежать у площинах різних способів та методів аргументацій, вони мають чимало спільного.

Особливо цікавою взаємодія правової та політичної аксіології виглядає з урахуванням того, що на феноменальному рівні ці дві системи часто розглядаються як нерозривно прив'язані одна до одної, майже тотожні.

Як видається, формування уявлень про внутрішню єдність політичних і правових цінностей, і взагалі політики і права, нерозривно пов'язано з розвитком самої політико-правової думки. Дійсно, політична і правова наука не так уже й давно відокремились одна від одної, а утворення самостійних наукових дискурсів довкола цих феноменів зайняло багато часу. Та при цьому лише в останні десятиліття приходить усвідомлення того, що наявність у права, політики, моралі тощо власної, відносно автономної, системи цінностей – це, по суті, питання про існування самих цих сфер життя людини.

З точки зору юриспруденції проблема співвідношення політичної і правової аксіології практично ніколи не порушувалася, принаймні якщо говорити про новітній юридичний дискурс. Традиційно правова аксіологія розвивалася в руслі розмежування права і моралі. У цьому сенсі, як це не парадоксально звучатиме, представники юридичного позитивізму, яких часто звинувачують у позбавленні права ціннісних характеристик, зробили для становлення правової аксіології більше, ніж представники будь-якої іншої течії. Старанно розмежовуючи право і мораль, позитивізм тим самим створив цілу низку підстав для того, щоб виокремлювати сферу власне правових цінностей, які можуть лежати за межею моральної оцінки. Саме завдяки юридичному позитивізму сформувалося уявлення про правові цінності як цінності-засоби, що використовуються для досягнення цінностей-цілей. Фактично беззаперечною стала теза про те, що легітимність права прямо залежить від того, наскільки дієвими та ефективними є цінності-засоби, що становлять його інструментарій, адже якщо вони не будуть належно слугувати досягненню цілей, то люди більш охоче будуть використовувати засоби, які лежать поза юридичною сферою.

Тут варто уточнити, що існують дві генеральні лінії сприйняття правових цінностей. Одна лінія стверджує, що правові цінності є проявом моральної природи права, бо здебільшого саме мораль може бути критерієм для оцінки діючого права. Інша говорить, що правові цінності мають свій особливий статус у системі соціальних цінностей. Другий варіант виглядає більш прийнятним, але не тому, що тут праву відмовляють у можливій моральній оцінці. Головною його перевагою є те, що в ньому не визнається теза, відповідно до якої мораль володіє

монополією на соціальні цінності. Адже остання є значним спрощенням існуючої в суспільстві аксіології.

Якщо система правових цінностей може розглядатися як відносно автономна щодо моральних цінностей, то самостійною є й система політичних цінностей. Правові цінності є власне-правовими феноменами, які лежать в основі права і постають одночасно його першоелементами та інструментами, за допомогою яких відбувається пізнання права. Основна характеристика правових цінностей – це те, що їх зміст розкривається винятково в межах правової сфери життя суспільства, тобто ніде, окрім права, вони існувати не можуть. До таких цінностей належать законність, правосуддя, суб'єктивні права, юридичні обов'язки, правова процедура тощо. Від правових цінностей слід відмежовувати цінності, що мають юридичний статус. Вони не є правовими за своїм змістом, а просто отримують захист з боку права.

Правові та політичні цінності перебувають одночасно у двох станах. З одного боку, доцільно говорити про їх розмежування, оскільки вони виражають, по суті, різні платформи соціального буття індивіда, а з іншого – вони постійно взаємодіють. Ю. Габермас вважає, що основним ціннісним інструментом досягнення правового і політичного консенсусу є залученість Іншого до ухвалення рішень [9, с. 60–62]. Право в цьому контексті набуває і політичного значення, оскільки його легітимність є тим вищою, чим більшу причетність до його формування відчують індивіди, які можуть при цьому сповідувати абсолютно різні доктрини та концепції. Політична і правова аксіологія, відтак, поступово відходить від парадигми розмежування до парадигми конвергенції. Ці процеси мають своєю метою не підмінити право політикою чи навпаки, а показати субстантивну єдність права і політики в сучасному інтерсуб'єктивному дискурсі [2].

Такі загальні методологічні зауваги мають показати, що співвідношення влади і права в аксіологічному дискурсі має мислитися як продовження питань самостійності права стосовно права та політики, адже сама констатація такої самостійності є маніфестацією цінності права. Однак сама собою така маніфестація є недостатньою для того, щоб повною мірою розкрити значення аксіології для розуміння взаємодії права та влади. Потрібно йти далі у пошуках відповіді на питання, чому право є цінним саме у владному контексті.

Важливим висновком, пов'язаним зі співвідношенням політичних і правових цінностей, є силовий характер права, а особливо – джерел сили права. Одна з найбільш фундаментальних проблем сучасної філософсько-правової думки – питання владної зумовленості права. У максимально глобальному своєму вираженні ця проблема має значну кількість проявів та охоплює практично всі значимі аспекти буття права. Водночас можна констатувати, що її глибинні підвалини сягають філософсько-правового за своєю природою питання: чи лежить в основі права сила, чи воно саме є силою, яку має бути вра-

ховано у соціальному розвитку. Та чи інша постановка питання може привести до різних висновків, що матимуть значний вплив на розуміння права як соціального феномену, який все більшою мірою виходить за межі держави та стає плюралістичним.

Як видається, питання про те, чи можуть зміст та функціонування права бути детермінованими силою, має розглядатися в декількох площинах. По-перше, необхідно вирішити, про яку силу йдеться. Тут може бути два варіанти:

1) сила права може інтерпретуватися в релігійно-моральному сенсі, коли право виявляється формою вираження божественної волі чи певних фундаментальних уявлень про людську природу (сила як деякий незмінний та незалежний від людської волі абсолют, щось нераціональне);

2) або ж сила може трактуватися як здатність зумовлювати зміст та форму правових приписів, цінностей та інститутів із конкретно визначеною метою або в чіхось інтересах, що наближає нас до співвідношення права та політики (відносна сила, яка підлягає раціоналізації у формах правотворчості та правозастосування).

Необхідно з'ясувати, чи є право самостійним соціальним інститутом, який має власний зміст, чи воно в принципі здатне бути лише формою існування соціальних відносин та інститутів, а тому його зв'язок із силою є невід'ємною складовою функціонування правових систем.

Перший ракурс цієї проблеми має більшою мірою гносеологічний характер, оскільки з'ясування того, яка саме сила може бути основою права, мало впливає на сприйняття самого права. Загалом постановка питання про силову зумовленість права прямо веде до інструменталістського його розгляду в системі соціальних інститутів (тут доцільними є приклади прагматичного бачення права як інструменту соціального контролю чи соціального управління). Йдеться про те, що з точки зору абсолютистського трактування проблеми сила властива праву не стільки як соціальному феномену, скільки тому, що воно є своєрідною формою, опосередковуючим елементом у нормативному структуруванні реальності. Право є силою тому, що воно є породженням людського духу, людської природи тощо. Право є наслідком існування якоїсь зовнішньої сили, а не її джерелом: воно породжене силами, які мають надлюдське, а можливо, й надприродне походження.

Такий абсолютистський підхід є властивим для більшості природно-правових концепцій минулого та сучасності. Відомою та показовою є думка Г. Гроція про те, що природне право є настільки самостійною і незалежною силою, що навіть Господу не під силу вплинути на його зміст. Звідси такі фундаментальні принципи природного права, як перевага миру над війною, необхідність виконання договорів, існування природжених прав людини тощо становлять основу для сили права незалежно від того, як до цього ставиться законодавець. Отже, сила права не залежить від інститутів, які його забезпечують. Сила права – в його внутрішньому раціональному змісті,

в тому, що воно є соціальною необхідністю, а його розвиток – соціальною закономірністю.

Узагалі класична доктрина природного права, для якої тією чи іншою мірою характерними є прагнення виводити право з розуму, природи чи божественної волі, створює субстантивні умови для його звільнення з-під влади, передовсім влади земної. Якщо право є проявом чогось такого, що лежить поза межами наших домагань і того, що ми не в змозі змінити чи, тим паче, досягнути, то цілком логічним і закономірним стає висновок, відповідно до якого право має стояти над владою, яка, все ж таки, є проявом людського. Зв'язок права з природою, богом чи розумом свого часу поклали кінець його ототожненню зі сваволею, однак відкрили шлях до іншої крайності.

У цьому сенсі перспективнішими видаються ті підходи до розуміння зв'язку права та сили, які пояснюють його з відносних позицій. Вони розвиваються здебільшого в руслі юридичного позитивізму, соціологізму та інтегральних філософсько-правових концепцій. Тут акцент робиться на тому, що сила права зумовлена не зовнішніми факторами, а внутрішніми притаманними праву властивостями.

Саме така постановка проблеми є характерною, наприклад, для тих філософсько-правових та загальнотеоретичних юридичних концепцій, які мають своєю метою з'ясувати властивості права як соціального феномену та продемонструвати зв'язки цих властивостей із примусовою силою права. Так, для С.С. Алексеєва проблема примусовості права пов'язана з його нормативністю, яка отримує своє вираження в догмі права. Розкриваючи зв'язок влади і права, він пише: «Як це не парадоксально, насправді, суворі і жорсткі риси права здебільшого мають коріння не в чому іншому, як у моралі, в її безкомпромісних, нерідко максималістських, граничних вимогах, безоглядних імперативах. Річ лише в тому, що ці вимоги й імперативи, коли вони «виходять» на владу, отримують каральну підтримку від неї, і вона використовує – нерідко за власним розсудом, максимально – свої каральні, примусово-владні прерогативи, надаючи своїм велінням юридичну форму» [1, с. 519]. Із цього твердження випливає, що сила права, його примусовість не є внутрішньою, іманентно властивою праву рисою. Вона виражена в тому, що право пов'язане із владою, політикою та державою. І саме тому набуває своєї сили, оскільки його інституційність проявляється в тому, що воно забезпечується зорієнтованими на певну систему цінностей структурами.

Якраз тому сила права в такій інтерпретації є відносною категорією, що виражає не сутнісний, буттєвий аспект права, а його діяльнісний вимір, пов'язаний із тим, як право застосовується. Суто методологічно таке бачення зв'язку права та сили сходиться до ідей Г. Радбруха, який довів, що релятивізм як метод філософії права є безальтернативною основою юридичного позитивізму. Він писав, що релятивізм – єдина обов'язкова засада примусової сили позитивного права. Адже якби існувало природне право, тобто однозначна, пізнавана, доказова

юридична істина, то аж ніяк не було б зрозуміло, чому позитивне право, яке перебуває в суперечності з цією абсолютною істиною, мусить мати обов'язкову силу. Тому зобов'язальну силу позитивного права можна заснувати лише на тому факті, що справжнє (тобто реальне, дійсне, позитивне) право є ані пізнаваним, ані доказовим [7, с. 25]. Дійсно, із ціннісної точки зору саме питання про те, чому праву слід підкорюватися, тобто про те, чому воно є силою, позбавлене сенсу.

Отже, релятивістський погляд на зв'язок права та сили показує, що примусовість, владна зумовленість та загальна обов'язковість права є зовнішніми його параметрами, викликаними існуванням влади як особливого соціального інституту. Однак такий ракурс розгляду проблеми також не позбавлений певних вад. Загалом він відповідає уявленню про те, як функціонує право в державі, але не пояснює того, як набуває примусової сили міжнародне право, оскільки очевидно, що прямого зв'язку з владою в міжнародного права немає.

Утім, безумовно, сила права виявляється пов'язаною з політикою, основною сферою існування якої є владні відносини, адже саме політика найбільшою мірою пов'язана з визначенням напрямів застосування сили, право ж є своєрідним запобіжником, який спрацьовує тоді, коли силу застосовано надмірно або некоректно. Саме питання політичної детермінованості права часто стають основними під час розгляду проблем сили права і права сили. Це цілком зрозуміло, адже політика і право мають прямий і безпосередній зв'язок із силою. Але сила в цих двох соціальних системах сприймається по-різному.

Для політики сила виступає основним інструментом (а подекуди й метою) досягнення визначеної цілі. З урахуванням традиційного розмежування макіавелліанського та кантіанського підходів до змісту політичного процесу можна констатувати, що макіавеллізм прямо націлений на використання сили як ключового важелю впливу на людей. Сила тут сприймається як дещо тотожне могутності та владі: чим більше сили, тим більше влади. А оскільки панування саме собою сприймається в макіавеллізмі як самоціль, то й право виявляється підпорядкованим йому.

У кантіанстві політика розглядається в контексті практичного розуму, який є джерелом і права, і моралі, і політики. У цьому сенсі з аксіологічної точки зору вони виявляються пов'язаними однією системою цінностей. При цьому варто мати на увазі, що до числа цих цінностей не входять сила, доцільність та міць. Тобто право та політика виключаються з простору «силового» дискурсу: їх зміст та мету детерміновано людською мораллю та апеляцією до трансцендентальної природи людини.

У такому контексті слухними є зауваги І.О. Ільїна, який, розглядаючи проблему сили в праві, пише, що саме питання про те, чи є право силою, має бути відкинута вже на етапі його постановки. На його думку, не можна сказати, ані що «право є силою», ані що «право не є силою», оскільки обидві такі відповіді

можна тлумачити так, ніби вирішується питання реального збігу цих двох феноменів. Він пропонує ставити питання інакше: «Коли і за яких умов право має розглядатися як сила?» [4, с. 42–43]. Вирішення цього питання стосується не лише меж та засобів правового впливу, які доволі детально розглядаються у філософсько-правовій доктрині, а й змісту права.

Саме тому сучасний філософсько-правовий ракурс розгляду права та сили (божественної, політичної, економічної, військової тощо) має бути спрямовано на проблематику змісту права. У більш широкому контексті питання має формулюватися так: чи має право власний зміст, незалежний від інших складових частин соціальної реальності, чи право є формою, яку може бути заповнено будь-якими нормативами та цінностями? По суті, лише відповідь на це питання дає можливість визначити, чи є право самостійною силою у суспільстві.

Слід підкреслити, що змістовна характеристика права є однією з основних позицій дебатів між юридичним позитивізмом (включаючи соціологічну його інтерпретацію) та природно-правовими доктринами, а також деякими інтегральними правовими теоріями [6]. За великим рахунком, коли юридичний позитивізм робить акцент на формальних характеристиках права, залишаючи поза межами розгляду його зміст, це створює передумови для висновку, що право є важливою соціальною силою саме завдяки тому, що його формальна визначеність, процедурність та нормативність у певний спосіб структурують соціальну реальність. Сила права тут пов'язана, передовсім, з його можливістю виступати фактором спрямування людської поведінки. При цьому не має значення, що саме є змістом правових норм і які цінності стоять за правовими інститутами. Тут цілком показовою є позиція Ю. Габермаса, для якого сила права є безпосереднім проявом процесуальної легітимності: відчуття причетності до створення та втілення у життя правових норм створює стан причетності і до певного правового дискурсу теж: «Сучасний правовий устрій може бути легітимним, тільки якщо він базується на ідеї самовизначення: громадяни завжди мають бути здатними вважати себе творцями закону, об'єктом дії якого вони є» [10, р. 449].

Позитивістські інтерпретації змісту права прямо допускають можливість впливу на його зміст значної кількості факторів. Сила тут є цілком допустимим та доцільним інструментом дії на правові інститути. Обмеженість такого силового впливу вимогами дотримання процесу (справедливості правових норм залежить від дотримання процедури їх ухвалення) є гарантією того, що право є не лише формально, але й змістовно визначеним. Просто цей зміст є мінливим та залежним від значної кількості чинників. Отже, в юридичному позитивізмі рухомість змісту права та стійкість його форми дають змогу сприймати право і як самостійну силу в суспільстві, і як інструмент силового впливу.

Важливим наслідком застосування аксіологічного підходу в юриспруденції є те, що право може розглядатися як інструмент, а не лише як мета. Єдиною

суттєвою межею, яка визначає рамки застосування сили за такого підходу, є процедурна відповідність. Як пише Б. Таманага, якщо немає вищих стандартів, за якими можна оцінити моральну правоту закону (а юридичний позитивізм якраз схильний відкидати наявність таких вищих стандартів), то закон можна визнати належним, якщо належними є процедури, за допомогою яких його було створено [8, с. 101]. Відповідно до цієї логіки, якщо застосування сили в правовій сфері відбувається згідно з процедурою, то можна припустити, що таке застосування сили є не лише легальним, а й легітимним.

Інтегральна юриспруденція та деякі сучасні природно-правові доктрини інтерпретують зміст права інакше. Вважається, що право завжди має у своєму змісті деякі константи – принципові положення, цінності, виключення яких зі змісту права веде до втрати ним своєї сутності. Серед таких принципових положень: справедливість, людська гідність, свобода, рівність тощо. Сила права виражається в тому, наскільки послідовно та ефективно такі цінності втілюються у формі правових нормативів та практиці правозастосування. Чим більшою мірою право може гарантувати реалізацію цих цінностей, тим вищою є його сила. Водночас такий підхід значно обмежує можливості використання «права сили», оскільки в більшості випадків сприйняття права в цьому ракурсі передбачає відмову від внутрішнього незмінного змісту права, його сутності.

Невід’ємність аксіологічних складників права зумовлює певну специфіку проблеми права і сили.

Якщо юридичний позитивізм більшою мірою зосереджується на питанні визначення допустимих меж застосування сили, то інтегральні теорії найчастіше акцентують увагу на іншому аспекті, а саме – на напрямках застосування сили у праві. Із цієї точки зору цінності, які лежать в основі змісту права, є своєрідними координатами застосування правового примусу: сила права має проявлятися там і тоді, коли фундаментальні цінності права опиняються під загрозою.

Аксіологічна складова частина філософії права, яка є особливо важливою в аспектах дослідження співвідношення права та влади, права та сили, права та політики, є фактором осягнення правової сфери як самостійної частини людського буття. Саме тому методологічна програма правової аксіології відіграватиме особливу роль у дослідженні проблем легітимації та диференціації права і політики, набуття ними характеристик інституційних складових соціальної системи. Однак якщо здобутком правової аксіології є відмежування права і правового дискурсу від інших регулятивних систем, то сучасна методологія прагне до поєднання дискурсів, через що актуалізуються пошуки точок перетину різних підходів до розуміння соціальних процесів і їх комплексного осмислення під кутом зору усіх соціальних наук. Саме тому аксіологія сама собою не може бути достатньою підставою для осмислення владних підвалів права і повинна застосовуватися паралельно з міждисциплінарними дослідженнями.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: опыт комплексного исследования / С.С. Алексеев. – М. : Статут, 1999. – 712 с.
2. Горобець К.В. Ціннісно-нормативні складові правової сфери / К.В. Горобець // Часопис Київського університету права. – 2011. – № 4. – С. 75–81.
3. Горобець К. Концепт права: спроба системної інтерпретації / К. Горобець // Філософія права і загальна теорія права. – 2015. – № 1–2. – С. 211–223.
4. Ильин И.А. Понятия права и силы: (Опыт методологического анализа) / И.А. Ильин // Ильин И.А. Собрание сочинений : в 2 т. – М. : Медиум, 1993. – Т. 1. – С. 11–43.
5. Калинин С.А. Методологическое измерение аксиологии права / С.А. Калинин // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». – 2011. – Т. X. – С. 269–279.
6. Оборотов Ю.Н. Многоаспектность содержания права / Ю.Н. Оборотов // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». – 2012. – Т. XI. – С. 197–202.
7. Радбрух Г. Філософія права / Г. Радбрух ; пер. Є. Причепій, В. Приходько. – К. : Тандем, 2006. – 316 с.
8. Таманага Б. Верховенство права. Історія. Політика. Теорія / Б. Таманага ; пер. А. Іщенко. – К. : Видав. Дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 208 с.
9. Хабермас Ю. Вовлечение Другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас. – СПб. : Наука, 2001. – 417 с.
10. Habermas J. Between Facts & Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law & Democracy / J. Habermas. – Cambridge : Cambridge University Press, 1998. – 675 p.